

КРИМІНОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ВСТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО У ФОРМІ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

CRIMINOLOGICAL FACTORS OF ESTABLISHMENT OF THE CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR DOMESTIC VIOLENCE IN THE FORM OF CHILD ABUSE

Шакін Р.С., аспірант кафедри кримінального права № 1
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено встановленню та дослідженню кримінологічних факторів соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за домашнє насильство у формі жорстокого поведіння з дітьми (ст. 126¹ КК).

З огляду на різницю у характері явищ і видах, що детермінують кримінально-правову заборону, фактори, які зумовлюють прийняття та існування відповідної кримінально-правової норми, можуть бути різними як за змістом, так і за кількістю, проте виділяти й аналізувати необхідно найбільш значущі фактори, яких у сукупності достатньо для обґрунтування існування й удосконалення норм КК, котрими охороняються розглядувані суспільні відносини. Саме до таких факторів і належать кримінологічні.

Кримінологічні фактори встановлення кримінальної відповідальності за домашнє насильство у формі жорстокого поведіння з дітьми зумовлюються суспільною небезпечністю такого діяння, можливістю та доцільністю застосування кримінально-правових заходів боротьби із цим кримінальним правопорушенням, його поширеністю та рівнем латентності.

Суспільна небезпечність будь-якого діяння насамперед залежить від соціальної цінності відносин, які зазнають шкоди внаслідок вчинення щодо дитини кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126¹ КК. Кримінальні правопорушення щодо дітей посягають на суспільні відносини, що забезпечують нормальний розвиток дітей, реалізацію їхніх майнових і немайнових прав, свобод і законних інтересів. Тому внаслідок вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126¹ КК, шкода заподіюється цілому комплексу особистих немайнових і майнових відносин. У зв'язку з цим соціальна цінність досліджуваних відносин є достатньою для їх охорони за допомогою кримінально-правової норми.

Офіційні статистичні дані свідчать про те, що в Україні насильство щодо неповнолітніх не є масовим явищем, подібна поведінка засуджується суспільством і сприймається як кримінально протиправна. З іншого боку, жорстоке поведіння з дітьми є досить поширеним і виступає проявом деяких загальних негативних тенденцій. Усе це є свідченням наявності такого фактору криміналізації домашнього насильства у формі жорстокого поведіння з дітьми, як відносна поширеність. Проте одночасно така ситуація дає всі підстави вважати, що це кримінальне правопорушення має високий рівень латентності.

Ключові слова: кримінологічні фактори, суспільна небезпечність, відносна поширеність, домашнє насильство, жорстоке поведіння з дітьми.

The article is devoted to the establishment and research of criminological factors of social conditionality of criminal liability for domestic violence in the form of child abuse (Article 126¹ of the Criminal Code).

Given the differences in the nature of phenomena and types that determine the criminal-law prohibition, the factors determining the adoption and existence of the relevant criminal-law norm may be different in content and quantity. However, it is necessary to identify and analyze the most significant factors, which are sufficient in total to substantiate the existence and improvement of the norms of the Criminal Code, which are protected the considered public relations. Such factors include criminological.

Criminological factors of criminal liability for domestic violence in the form of child abuse are determined by the public danger of such an act, the possibility and feasibility of criminal-law measures to combat this crime, its prevalence and level of latency.

The social danger of any act primarily depends on the social value of the relationship, which is damaged as a result of committing a criminal offense against the child under Art. 126¹ of the Criminal Code. Criminal offenses against children encroach on social relations that ensure the normal development of children, the realization of their property and non-property rights, freedoms and legitimate interests. Therefore, as a result of committing a criminal offense under Art. 126¹ of the Criminal Code, damage is caused to a whole range of personal non-property and property relations. In this regard, the social value of the researching relationship is sufficient to protect them through the criminal law.

Official statistics show that in Ukraine violence against minors is not a mass phenomenon, such a behavior is condemned by society and perceived as criminally illegal. On the other hand, the child abuse is quite common and is a manifestation of some general negative trends. All this is the evidence of such a factor in the criminalization of domestic violence in the form of child abuse as their relative prevalence. However, at the same time, this situation gives every reason to believe that this criminal offense has a high level of latency.

Key words: criminological factors, social danger, relative prevalence, domestic violence, child abuse.

Постановка проблеми. У практиці розвитку кримінального законодавства є чимало випадків, коли раніше не карані діяння згодом визнавалися кримінальними правопорушеннями. Будь-яка норма закону породжується реальними суспільними потребами у правовій охороні, однак одночасно він може як адекватно відображати таку потребу суспільства, так і недостатньо відповідати їй, досягати чи не досягати цілей, поставлених законодавцем. З огляду на це першочергове значення має встановлення відповідності кожної норми закону про кримінальну відповідальність, зокрема і ст. 126¹ КК України, реальним потребам суспільства, тобто її соціальної зумовленості. Під соціальною зумовленістю норми закону про кримінальну відповідальність зазвичай розуміють відповідність такої норми суспільним потребам. У зв'язку з різницею у характері явищ і видах, що детермінують кримінально-правову заборону, фактори, які зумовлюють прийняття

та існування відповідної кримінально-правової норми, можуть бути різними як за змістом, так і за кількістю, проте виділяти й аналізувати необхідно найбільш значущі фактори, яких у сукупності достатньо для обґрунтування існування й удосконалення норм КК, якими охороняються розглядувані суспільні відносини. Саме до таких факторів і належать кримінологічні.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми відповідальності за кримінальні правопорушення проти неповнолітніх досліджувалися у роботах О.І. Белової, Ф.Г. Бурчака, І.П. Васильківської, В.В. Гальцової, І.М. Даньшина, Л.В. Дорош, Д.П. Євтуєвої, В.П. Ємельянова, М.Г. Заславської, О.М. Костенка, Л.М. Кривченко, І.П. Лановенка, П.С. Матишевського, П.П. Михайленка, О.І. Мілевського, В.О. Навроцького, Н.С. Юзікової, С.С. Яценка та ін.

Метою статті є встановлення та дослідження кримінологічних факторів соціальної зумовленості криміналь-

ної відповідальності за домашнє насильство у формі жорстокого поводження з дітьми (ст. 126¹ КК).

Виклад основного матеріалу. Кримінологічні фактори встановлення кримінальної відповідальності за домашнє насильство у формі жорстокого поводження з дітьми зумовлюються суспільною небезпечністю такого діяння, можливістю та доцільністю застосування кримінально-правових заходів боротьби з таким кримінальним правопорушенням, його поширеністю та рівнем латентності.

Суспільна небезпечність будь-якого діяння насамперед залежить від соціальної цінності відносин, які зазнають шкоди внаслідок вчинення щодо дитини кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126¹ КК. Цінність таких відносин у тому, що в їхніх межах здійснюється захист як немайнових, так і майнових прав дитини. Більш детально ці суспільні відносини будуть проаналізовані у розділі, присвяченому об'єкту досліджуваного кримінального правопорушення. Тут лише варто зауважити, що кримінальні правопорушення щодо дітей посягають на суспільні відносини, які забезпечують нормальний розвиток дітей, реалізацію їхніх майнових і немайнових прав, свобод і законних інтересів. Зазначені відносини фактично можна назвати одним із основних чинників забезпечення стабільності суспільства, його фізіологічного, духовного, психологічного й економічного розвитку [1, с. 28]. Домашнє насильство у формі жорстокого поводження з дітьми порушує нормальне існування та розвиток дитини, чим завдається істотна шкода суспільству і державі.

Встановлюючи суспільну небезпечність діяння, слід враховувати ту шкоду, якої можуть зазнати суспільні відносини. Для визначення її величини важливо з'ясувати соціальні властивості такої шкоди, особливе місце серед яких посідають: поліоб'єктність відносин, яким вона заподіюється, неможливість усунення такої шкоди та її тяжкість.

Щодо поліоб'єктності відносин, котрим заподіюється шкода при вчиненні домашнього насильства у формі жорстокого поводження з дітьми, то такими відносинами є: 1) суспільні відносини, що забезпечують нормальний фізичний, духовний, психологічний та інтелектуальний розвиток дітей; 2) суспільні відносини, які забезпечують майнові права та інтереси дітей, тобто майнові відносини. Таким чином, внаслідок вчинення кримінального правопорушення, передбаченого 126¹ КК, шкода заподіюється цілому комплексу особистих немайнових і майнових відносин.

Тут слід також зазначити, що відповідно до висновків дослідження, проведеного UNFPA і UNICEF у 2018 р. в Україні та деяких країнах Східної Європи та Центральної Азії, якщо у родині має місце домашнє насильство між батьками, то здебільшого від фізичного насильства страждають і діти, які живуть у постійному страху та зазнають негативних психологічних наслідків. Діти, котрі стали свідками насильства між власними батьками, у майбутньому також із високою ймовірністю можуть стати жертвами домашнього насильства.

Так, у Казахстані жінки, батьки яких застосовували психологічне чи фізичне насильство щодо їхніх матерів, у 3,43 рази частіше також зазнавали сексуального чи фізичного насильства від своїх партнерів. У Туреччині 51% жінок, які піддавалися насильству з боку своїх чоловіків, повідомили, що їхні матері також зазнавали насильства. Одночасно 51% чоловіків-кривдників зазначили, що їхні матері також зазнали домашнього насильства. Із більшою ймовірністю вчиняють насильство щодо власних дітей батьки, які в дитинстві також зазнали домашнього насильства [2, с. 15–16].

Окрім того, суспільна небезпечність домашнього насильства у формі жорстокого поводження з дітьми посилюється також фактором діапазону можливостей, які

мають батьки (особи, що їх замінюють) чи інші близькі дитині особи. Такі особи мають певний «кредит довіри», діти очікують від них допомоги, проте останні, навпаки, вчиняють ганебні дії. Як наслідок, шкода фізичному та психологічному розвитку дитини не може бути відшкодована у повному обсязі.

Суттєвий вплив на суспільну небезпечність досліджуваного кримінального правопорушення має і соціально вразливе становище потерпілого, яке через його вік може бути зумовлене безпомічністю, несамостійністю чи матеріальною залежністю від винного [3, с. 39–40]. У зв'язку з цим досить важливо, щоб уповноважені особи відповідних державних органів перестали недооцінювати наслідки жорстокого поводження з дітьми як форми домашнього насильства та більше уваги приділяли цьому питанню з метою виявлення та протидії такому кримінальному правопорушенню.

Таким чином, соціальна цінність відносин, які забезпечують нормальний розвиток дітей, є достатньою для їхньої охорони за допомогою кримінально-правової норми.

Розглядаючи питання щодо доцільності кримінально-правових заходів у боротьбі з домашнім насильством у формі жорстокого поводження з дітьми, слід підкреслити, що встановлення кримінальної відповідальності за будь-яке діяння є крайнім заходом боротьби з таким правопорушенням. Особи, котрі вчиняють будь-яке насильство щодо дітей, можуть бути притягнуті до адміністративної чи цивільно-правової відповідальності, проте застосування лише таких заходів реагування видається недостатнім. Окрім того, особи, винні у жорстокому поводженні з дітьми, можуть бути одночасно притягнуті до кримінальної чи адміністративної відповідальності та цивільно-правової. Так, дитина безпосередньо (якщо вона досягла чотирнадцяти років (ст. 18, ч. 4 ст. 152 СК)) [4] чи її законний представник мають право подати позовну заяву до суду з метою відшкодування потерпілому матеріальної та моральної шкоди.

Складовою частиною кримінологічного фактору криміналізації будь-якого суспільно небезпечного діяння є його поширеність. Вона, на відміну від суспільної небезпечності, повинна бути достатньо високою. Крім того, поширеність як фактор криміналізації існує тільки за наявності так званої відносної поширеності. З одного боку, діяння, яке визнається кримінальним правопорушенням, має бути проявом певних загальних тенденцій, а не мати характер одиничних суспільних явищ. З іншого боку, не повинні визнаватися кримінальними правопорушеннями надто поширені у суспільстві діяння, що мають масовий характер і не сприймаються як кримінально протиправні більшістю населення. З цього приводу у науці кримінального права зазначається, що криміналізація дуже поширених форм поведінки, безперечно, була б дисфункціональною, оскільки результат перевершив би практичні можливості кримінальної юстиції, і таким чином стала б нормою безкарності діянь, визнаних кримінально протиправними [5, с. 217–218].

При характеристиці поширеності досліджуваного кримінального правопорушення слід також відзначити, що за офіційними даними жорстоке поводження з дітьми незвично поширене, проте згідно із проведеним у 2014–2015 рр. Київським міжнародним інститутом соціології опитуванням громадської думки «Насильство щодо дітей в Україні» хоча б одного з видів насильства (фізичного, сексуального, психологічного, економічного) зазнавали 65% дітей віком від 12 до 17 років [6, с. 7].

Щороку в Україні насильства зазнають понад 100 000 осіб. Тут слід також відзначити, що до грудня 2017 р. досліджуване правопорушення визначалося як «насильство у сім'ї», проте відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» термінологія була змінена на «домашнє насильство».

У 2017 р. було зареєстровано 110 932 заяви та повідомлення із приводу домашнього насильства (насильства у сім'ї), з яких від дітей – 1 391; у 2018 р. – 115 473, від дітей – 1 418 [7, с. 16–17]; у 2019 р. – 141 814, від дітей – 1 881 [8, с. 11]. У 2019 р. обліковано 1 068 кримінальних правопорушень за ст. 126¹ КК, у 2020 р. – 2 213¹.

Згідно з даними, відображеними у звітності судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження, у 2019 р. потерпілими від домашнього насильства були визнані 156 осіб, із них дітей – 2².

Проаналізувавши 226 вироків, винесених у 2019–2020 рр., ми встановили, що фактично постраждалими були щонайменше 58 дітей, хоча лише 4 з них отримали офіційний статус потерпілих. 6 дітей були безпосередніми жертвами насильства разом зі своїми матерями, а потерпілими офіційно були визнані лише останні. Крім того, принаймні 48 дітей стали свідками домашнього насильства, яке було вчинене щодо їх батьків, проте у більшості вироків не відображено, що такі діти також є постраждалими від домашнього насильства. Можна припустити, що діти могли бути свідками при вчиненні домашнього насильства у більшій кількості справ, проте будь-які згадки з цього приводу відсутні, оскільки, коли обвинувачений не заперечує свою вину, докази не досліджуються детально. Таким чином, аналіз відповідних вироків не може встановити реальну кількість дітей, котрі постраждали від домашнього насильства. Причиною цього може бути відсутність правильного розуміння поняття «особа, що постраждала від домашнього насильства» та належної взаємодії окремих ланок системи правоохоронних та судових органів [8, с. 27–29].

Окрім того, за ст. 126¹ КК кримінальне провадження здійснюється у формі приватного обвинувачення, тобто згідно з ч. 1 ст. 477 КПК розпочинається тільки на підставі заяви потерпілого. Тому навіть за умови, що вже існує відкрите провадження щодо домашнього насильства щодо одного з батьків дитини, для визнання дитини-свідка потерпілим слід за заявою законного представника такої дитини від її імені ініціювати окреме провадження. Подібна процедура ускладнює процес визнання потерпілими від домашнього насильства дітей-свідків, проте насправді вчинення таких формальних процедур не є дуже складним, а лише вимагає впровадження відповідної практики у роботу правоохоронних і судових органів. На початковому етапі потрібно більш активно залучати слідчих, прокурорів і суддів, які б змогли пояснити дорослим потерпілим важливість відкриття окремого кримінального провадження для визнання потерпілими їхніх дітей, яким також заподіюється шкода від домашнього насильства [8, с. 27–29].

Хоча тут також слід відзначити, що з 2019 р. відбулося помітне збільшення кількості заяв щодо домашнього насильства. Причинами цього може бути зростання уваги суспільства до цієї проблеми, підвищення обізнаності населення, внесення змін до законодавства, прийняття нових норм із подальшим їх обговоренням у соціальних мережах і ЗМІ. Зростання кількості таких заяв і повідомлень свідчить також про підвищення спроможності ідентифікації домашнього насильства та готовності говорити про цю проблему [8, с. 11–12].

Зросла кількість звернень із питань домашнього насильства і під час пандемії COVID-19, оскільки самоізоляція стала катализатором конфліктів і причиною росту випадків домашнього насильства у всьому світі. За даними UNICEF, із початку 2020 р. в Україні втричі зріс рівень домашнього насильства, а щодо дітей – вдвічі [9].

Наведені вище статистичні дані свідчать про те, що в Україні насильство щодо неповнолітніх не є масовим явищем, подібна поведінка засуджується суспільством і сприймається як кримінально протиправна. З іншого боку, жорстоке поводження з дітьми є досить поширеним і виступає проявом деяких загальних негативних тенденцій. Усе це є свідченням наявності такого фактору криміналізації домашнього насильства у формі жорстокого поводження з дітьми, як відносна поширеність.

Проте одночасно така ситуація дає всі підстави вважати, що це кримінальне правопорушення має високий рівень латентності. Латентність жорстокого поводження з дітьми може мати природний чи штучний характер. За наявності природного характеру латентності факт вчинення кримінального правопорушення відомий винному, а правоохоронні, правозастосовні органи, посадові особи або окремі громадяни про це нічого не знають. Такі ситуації типові у великих містах, де приватне життя громадян більш закрите, ніж у невеличких населених пунктах. У разі штучного характеру латентності факт вчинення кримінального правопорушення відомий посадовим особам чи деяким громадянам, проте вони про це не повідомляють відповідні органи [10, с. 27–28]. Така ситуація характерна для невеликих сіл, селищ чи міст, оскільки там між жителями існує більш тісний контакт, тому одночасно через їхній правовий нігілізм, недостатньо активну громадянську позицію чи інші чинники інформація про кримінальне правопорушення може залишатися прихованою.

Латентність жорстокого поводження з дітьми з боку батьків (осіб, котрі їх замінюють) чи інших близьких дитині осіб зумовлюється ще й тим, що іноді дітей, які фактично постраждали чи були свідками домашнього насильства, не визнають потерпілими. Проблема ускладнена і тим, що, на відміну від дорослих, діти, які не досягли 14-річного віку, можуть лише через законних представників реалізувати право на доступ до правосуддя. Однак на практиці законні представники не завжди діють в інтересах дитини, проблема домашнього насильства у формі жорстокого поводження з дітьми залишається латентною, а статистика правоохоронних органів і судів не відображає реальної картини, тому складно оцінити справжні масштаби цього явища. Ця проблема недооцінюється під час розробки та реалізації державної політики у сфері запобігання і протидії домашнього насильства щодо дітей [8, с. 41].

Висновки. Підсумовуючи викладені у цій статті положення, слід відзначити, що кримінологічні фактори встановлення кримінальної відповідальності за домашнє насильство у формі жорстокого поводження з дітьми зумовлюються суспільною небезпечністю такого діяння, можливістю та доцільністю застосування кримінально-правових заходів боротьби із цим кримінальним правопорушенням, його поширеністю та рівнем латентності.

Кримінальні правопорушення щодо дітей посягають на суспільні відносини, що забезпечують нормальний розвиток дітей, реалізацію їхніх майнових і немайнових прав, свобод і законних інтересів. Внаслідок вчинення кримінального правопорушення, передбаченого 126¹ КК, шкода заподіюється цілому комплексу особистих немайнових і майнових відносин. У зв'язку з цим соціальна цінність досліджуваних відносин є достатньою для їх охорони за допомогою кримінально-правової норми.

Офіційні статистичні дані свідчать про те, що в Україні насильство щодо неповнолітніх не є масовим явищем, подібна поведінка засуджується суспільством і сприймається як кримінально протиправна. З іншого боку, жорстоке поводження з дітьми є досить поширеним і виступає проявом деяких загальних негативних тенденцій. Це свідчить про відносну поширеність досліджуваного діяння, проте одночасно така ситуація дає всі підстави вважати, що це кримінальне правопорушення має високий рівень латентності.

¹ Наведені дані взяті із щорічних звітів Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/1stat>.

² Наведені дані взяті із щорічних звітів судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2019.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белова О.І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2006. 184 с.
2. UNFPA, UNICEF, Making the Connection: Intimate partner violence and violence against children in Eastern Europe and Central Asia (Executive Summary), 2018. URL: <https://www.unicef.org/eca/media/3321/file/Making%20the%20connection%20exec%20summary.pdf>.
3. Євтеєва Д.П. Кримінально-правова характеристика зловживання опікунськими правами: соціальна обумовленість та склад злочину. Харків : Право, 2015. 264 с.
4. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21. Ст. 135.
5. Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / отв. ред. В.Н. Кудрявцев и А.М. Яковлев. Москва : Наука, 1982. 304 с.
6. Насильство щодо дітей в Україні. Всеукраїнське опитування громадської думки / за ред. С. Павлиш, Т. Журавель. Київ : Вид-во ФОРМ Климченко, 2015. 146 с.
7. Калум В., Легенька М., Черепаха К. Моніторинг ситуації реагування системи правосуддя на домашнє насильство та насильство щодо жінок. 2018. 39 с. URL: http://old.la-strada.org.ua/ucsp_mod_library_view_329.html.
8. Аносова Ю.В., Капур А., Легенька М.М., Черепаха К.В. Моніторинг ситуації реагування системи правосуддя на вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі. 2019. 62 с. URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Ukrainian%202019%20PRAVO%20Monitoring%20report.pdf>.
9. Самотність і домашнє насильство: як гаряча лінія допомагає підліткам під час карантину. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/stories/teens-feeling-trapped-lockdown-turn-helpline-support>.
10. Даншин И.Н. Преступность: понятие и общая характеристика, причины и условия : учебное пособие. Киев : УМК ВО, 1988. 88 с.